

Tomasz Kempa
(Bydgoszcz)

Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia

Ostrogsy to jeden z najbardziej znaczących rodów kniaziowskich w dziejach dawnej Rzeczypospolitej, zasłużonych dla rozwoju gospodarczego i kulturalnego ziem ruskich. Wielu spośród przedstawicieli rodu było wielkimi opiekunami i dobroczyńcami Cerkwi prawosławnej, by wspomnieć tu kniazia Konstantego Wasyla (ok. 1524/1525-1608)¹ czy Iwana Ostrogskiego (zm. po 1466 roku), którego uważa się za fundatora cerkwi Troickiej w Międzyrzeczu pod Ostrogiem oraz słynnego monasteru w Dermaniu. Wspomnieć też trzeba postać Fiodora Daniłowicza Ostrogskiego żyjącego na przełomie XIV i XV wieku, który został w XVII wieku kanonizowany przez metropolitę kijowskiego Piotra Mohyłę wraz z innymi mnichami z Ławry Pieczerskiej w Kijowie. Tam bowiem książę Fiodor (zwyczajem innych książąt ruskich) zakończył życie jako zakonnik.

Istotną rolę w dziejach prawosławia na ziemiach ruskich i na Litwie odegrał także hetman najwyższy litewski Konstanty Iwanowicz Ostrogski (ok. 1460-1530). Dzięki niemu Ostrogsy zdobyli wiodącą pozycję wśród innych ruskich rodzin kniaziowskich. Jemu też głównie zawdzięczał ród stabilną i wysoką pozycję ekonomiczną oraz trwałe miejsce w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego, a potem także Korony. Szeroko znane są wojenne czyny hetmana Ostrogskiego. Sława zwycięstw tego wielkiego wodza

¹ Na temat działalności Konstantego Wasyla Ostrogskiego na polu prawosławia zob.: T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997, rozdz. V i VI.

sięgała daleko poza granice Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego. Ówczesny kronikarz ocenił, że nie miał on równych sobie spośród współczesnych wodzów². O jego wysokiej pozycji w gronie najbliższych współpracowników Aleksandra Jagiellończyka, a później Zygmunta I, decydowała jednakże nie tylko działalność wojskowa Ostrogskiego, ale również, a może przede wszystkim, jego wierność gospodarowi oraz osobiste przymioty, które zaskarbiły mu zaufanie kolejnych władców Polski i Litwy, szczególnie zaś Zygmunta Starego. Nie utracił Ostrogski łaski hospodarskiej mimo długoletniego pobytu w niewoli moskiewskiej (1500-1506) i złożenia w październiku 1506 roku deklaracji wierności Wasylowi III (co umożliwiło Ostrogskiemu ucieczkę na Litwę w następnym roku). Tak ocenił hetmana nie skłonny do gołosłownych pochwał Jodok Ludwik Decjusz: „Jest rzeczą powszechnie znaną, że sławny po wszystkie czasy człowiek i wódz Konstanty Ostrogski był w podobny sposób oczerniany przez swych wrogów³, ale od zarzutów oczyściło go całkowicie nienaganne życie i rany odniesione w obronie chrześcijaństwa. Gdyby przyszło mi spisać należące się temu mężowi pochwały, to one same tylko wypełniłyby sporą książkę”⁴.

Konstanty Iwanowicz Ostrogski był wiernym realizatorem polityki królewskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i popierał plany umocnienia związku Litwy z Polską, czemu sprzeciwiali się separatyści litewscy z Olbrachtem Gasztołdem na czele. Hetman pozostawał najbardziej konsekwentny w dążeniu do nowej unii polsko-litewskiej spośród wszystkich ówczesnych magnatów z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Taka polityka Ostrogskiego była podyktowana nie tylko zagrożeniem Litwy ze strony Moskwy, z którego jako hetman najwyższy litewski zdawał on sobie szczególnie dobrze sprawę, ale też zapewne przykrymi osobistymi doświadczeniami z czasów niewoli w państwie moskiewskim. Nie zrażały Ostrogskiego do umacniania kontaktów litewsko-polskich nawet nie zawsze najlepsze stosunki z polskimi dowódcami. Książ Konstanty przebywając często na dworze królewskim w Krakowie sam uległ zresztą w pewnym stopniu polonizacji. Znał dobrze język polski i posługiwał się nim swobodnie w korespondencji. Stosunek do kwestii unii Litwy z Polską dzielił ruskich i litewskich magnatów z Wielkiego Księstwa Litewskiego także z innego powodu. Książów ruskich dotykały przecież oficjalnie istniejące na Litwie jeszcze od czasów

² J. L. Decjusz, *Księga o czasach Zygmunta*, Warszawa 1960 (dalej cyt.: Decjusz), s. 68.

³ Wśród litewskich magnatów istniała grupa niechętna Ostrogskiemu i innym Rusinom. W latach 20. XVI wieku do największych przeciwników politycznych hetmana należał wojewoda wileński i kanclerz litewski Marcinowicz Gasztołd. Nie wahał się on oskarżać księcia Konstantego o próbę zamachu stanu na Litwie i knowania przeciw Zygmuntowi Staremu wespół z wielkim księciem moskiewskim Wasylem III. Zygmunt I oraz królowa Bona nie dali oczywiście wiary tym bezpodstawnym oskarżeniom.

⁴ Decjusz, s. 78-79.

Władysława Jagiełły ograniczenia wyznaniowe dotyczące prawosławnych, które utrudniały im dostęp do najwyższych stanowisk w państwie i zarazem zapewniały pierwszoplanową pozycję w polityce wewnętrznej Litwinom — katolikom.

Według aktów podpisanych w Horodle w 1413 roku wyznawcy prawosławia nie mogli w Wielkim Księstwie Litewskim obejmować najwyższych stanowisk w państwie, do których zaliczały się utworzone właśnie w 1413 roku godności wojewody i kasztelana wileńskiego oraz trockiego. Rusini nie mieli też dostępu do ścisłej Rady hospodarskiej. Nie wolno było również wznosić na Litwie nowych świątyń prawosławnych, szczególnie budowanych z budulca trwałego: kamienia lub cegły. Zakaz ten, jak wykazała praktyka, dotyczył jednak tylko dóbr hospodarskich i to w dodatku obszarów, gdzie Rusini nie stanowili większości, a więc przede wszystkim ziem rdzennie litewskich. Osobną kwestię stanowią ograniczenia, które spotykały wyznawców prawosławia w niektórych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego, w których dominowała ludność katolicka. Dotyczyło to zazwyczaj zakazu zasiadania w radzie miejskiej, ale niekiedy także (np. we Lwowie) swobodnego odprawiania praktyk religijnych. Podobne ograniczenia spotykały wszakże również łacinników w wielu miastach o przewadze ludności ruskiej⁵.

Hetman Konstanty Ostrogski w istotny sposób przyczynił się do likwidacji w litewskim prawodawstwie ograniczeń dotyczących prawosławnych. Zdecydowała o tym silna pozycja Ostrońskiego w państwie i zaufanie, jakim darzył go Zygmunt Stary. Hetmaństwo najwyższe, które Ostrogski posiadał już od 1497 roku (z przerwą w latach 1500-1507 w związku z niewolą moskiewską), jako nowy urząd litewski nie było objęte zakazem pełnienia go przez prawosławnych. W przypadku Ostrońskiego po raz pierwszy król złamał ograniczenia dotyczące niekatolików wraz z nominacją hetmana na kasztelanię wileńską w dniu 21 września 1513 roku⁶. Faktycznie Ostrogski już wcześniej (od 1511 roku) pełnił funkcję kasztelana wileńskiego, ale król zwlekał z jego oficjalną nominacją ze względu na istniejący zakaz. Awans ten nie spotkał się zresztą ze sprzeciwem katolickich magnatów litewskich, tym bardziej, że nastąpił on kilkanaście miesięcy po wielkim zwy-

⁵ Na temat ograniczeń w prawodawstwie litewskim i polskim dotyczących Cerkwi prawosławnej zob.: K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934, s. 76-107; tegoż, *Geneza równouprawnienia schizmatyków w Wielkim Księstwie Litewskim. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania grecko-wschodniego*, „Przegląd Historyczny”, t. 22, R. 1919-1920; W. Czermak, *Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432-1563)*, „Rozprawy Akademii Umiejętności Wydziału Historyczno-Filozoficznego”, t. 44, R. 1903, s. 348-405.

⁶ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie* (dalej cyt.: AS), t. 3, Lwów 1890, s. 105.

cięstwie wojsk litewsko-polskich nad Tatarami pod Wiśniowcem (w kwietniu 1512 roku), które było przede wszystkim zasługą Ostrogskiego. Kasztelania wileńska, w przeciwieństwie do godności wojewody, nie dawała pełniącemu tę funkcję zbyt wiele kompetencji. Mimo to była formalnie jednym z kilku najważniejszych świeckich urzędów na Litwie. Wcześniej zdarzało się sporadycznie, że godność tę trzymali przedstawiciele prawosławia, by wspomnieć poprzednika Ostrogskiego na tym urzędzie w latach 1492-1510 — księcia Aleksandra Juriewicza Holszańskiego.

Zupełnie inaczej rzecz się miała z nominacją Konstantego Ostrogskiego na województwo trockie. Godność wojewody trockiego dawała bowiem dużo więcej realnej władzy aniżeli kasztelania wileńska. Gdy w końcu 1521 roku zmarł senior rodu Radziwiłłów — Mikołaj Mikołajewicz, piastujący najważniejsze świeckie urzędy w państwie wojewody wileńskiego i kanclerza, awans na województwo wileńskie i kanclerstwo otrzymał Olbracht Gasztołd, a Ostrogski dostał po nim godność wojewody trockiego. Ta nominacja hetmana stanowiła realne zagrożenie dla niekwestionowanej dotąd pozycji katolików w Wielkim Księstwie Litewskim. W dodatku w uznaniu zasług Ostrogskiego Zygmunt Stary zmienił porządek miejsc w radzie gospodarskiej pierwsze miejsce dając właśnie jemu jako wojewodzie trockiemu. Nic więc dziwnego, że te decyzje hospodara spotkały się z opozycją części litewskich możnych. Na ich nalegania Zygmunt Stary zmuszony był wydać przywilej, w którym stwierdzał, że mianowanie na godność wojewody trockiego „schizmatyka”, podobnie jak wcześniejsza nominacja Ostrogskiego na kasztelanię wileńską, stanowią wyjątek i nie kasują one ważności przywileju horodelskiego. Przywilej ten król potwierdził znów na żądania katolickich magnatów jeszcze w 1529 roku, w momencie wynoszenia Zygmunta Augusta na litewski tron wielkoksiążęcy. Zygmunt Stary zaznaczył wówczas wyraźnie, że godności wojewody i kasztelana wileńskiego oraz trockiego mogą otrzymywać w przyszłości tylko katolicy⁷. Wbrew temu zapisowi precedens stworzony w związku z kolejnymi nominacjami Ostrogskiego spowodował w niedalekiej przyszłości kolejne awanse prawosławnych na najwyższe godności w państwie litewskim. Przyczynił się też do tego w istotnym stopniu rozwój reformacji. W 1544 roku kasztelanię trocką otrzymał Hieronim Chodkiewicz, a dwa lata wcześniej wojewodą wileńskim został Jan Juriewicz Hlebowicz. Po śmierci Hlebowicza w 1551 roku ten najwyższy urząd świecki w państwie litewskim pełnił przez dwa lata z tytułem sprawcy również prawosławny Iwan Hornostaj. W tym przypadku jednakże opór litewskich magnatów spowodował, że Zygmunt August oddał ostatecznie województwo wileńskie Radziwiłłom. Panowanie Zygmunta Starego stano-

⁷ *Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 7, Kraków 1900, s. 273-274, 280-281; A. Jaruszewicz, *Riewniitel prawoslawija kniaź Konstantin Iwanowicz Ostrožskij (1461-1530) i prawoslawnaja Litowskaja Ruś w jego wriemia*, Smolensk 1896, s. 236-237.

wiło, nie tylko dzięki tolerancyjnej polityce króla, ale także dzięki działalności Ostrogskiego, krok na drodze do zupełnego zniesienia ograniczeń w pełnieniu przez prawosławnych najwyższych godności w państwie litewskim. Oficjalnie zostały one zniesione dopiero w przededniu unii lubelskiej przywilejem Zygmunta Augusta z 1563 roku. Warto tu dodać, że Ostrogski częstokroć ułatwiał karierę publiczną innym świeckim prawosławnym, popierając — najczęściej skutecznie — ich starania o urzędy u hospodara⁸.

Kniaź Konstanty Iwanowicz, oprócz nominacji na kasztelanie wileńską, a potem na województwo trockie, otrzymał jeszcze wyjątkowy przywilej, podnoszący w znacznym stopniu prestiż rodu Ostrogskich. Chodzi mianowicie o prawo pieczętowania się czerwonym woskiem. Król w wydanym w związku z tym w sierpniu 1522 roku dokumencie stwierdzał, że nadaje kniaziowi Konstantemu i jego potomkom ten przywilej w uznaniu zasług hetmana, za to, że „nie tolko za nas, ale jeszcze za panowanie sławnoje pamiaty otca naszogo Kazimira i za brata naszogo Aleksandra, korolej ich miłosti, iż jego miłost nie tolko nakładow swoich wielkich k służbie ich miłosti nałožiti nie żałował [...], ale w takowych służbach gorła swojego utratiti nie litował i rany w bitwach wielkie i niatstwa tiazki ot nieprijatielia ochotnie przyjmował, chotiaczi sia nam panom swoim dieicznym stał u wierie zachowati...”⁹. Kilka lat później król, pod wpływem świetnego zwycięstwa odniesionego przez Ostrogskiego nad Tatarami nad rzeczką Olszanicą w styczniu 1527 roku, w kolejnym przywileju wydanym dla hetmana stwierdzał, że „słusznie może i powinien być [on] porównywany nie tylko z wodzami naszego wieku, lecz także z wszystkimi starożytnymi tego rodzaju ludźmi...”¹⁰. W tym królewskim zapisie należy zapewne upatrywać genezy przydomku hetmana Ostrogskiego — „Scypion Ruski”, który został później umieszczony także na jego nagrobku w Ławrze Pieczerskiej w Kijowie.

Wierna i pełna poświęcenia działalność Konstantego Ostrogskiego w służbie monarchy spowodowała, że Zygmunt Stary obsypał jego wieloma nadaniami i przywilejami o charakterze ekonomicznym. Skala tych gospodarskich nadań była bezprecedensowa w dziejach Litwy. Pozwoliła ona zbudować Ostrogskiemu w ciągu zaledwie kilkunastu lat jeden z największych kompleksów majątkowych w Wielkim Księstwie Litewskim. Według popisu z 1528/29 roku hetman wystawiał ze swoich dóbr 426 koni, z czego można wnioskować, że w jego dobrach mieszkało około 40 tysięcy poddanych. Potęgą ekonomiczną kniazia Konstantego pozwoliła mu nie tylko na prowa-

⁸ A. Jaruszewicz, dz. cyt., s. 125.

⁹ Przywilej wydany 17 sierpnia 1522 roku w Wilnie, *Akty odnosiaszczijesia k istorii zapadnoj Rossii sobrannyje i izdannyye Archieograficzjeskoju Kommisijemu* (dalej cyt.: AZR), t. 2, Sankt-Pietierburg 1848, s. 143.

¹⁰ A. Przeździecki, *Jagiellonki Polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta, królów polskich*, t. 2, Kraków 1868, s. 43.

dzenie aktywnej działalności politycznej, ale również na podjęcie szerokiej akcji fundacyjnej na rzecz Cerkwi prawosławnej na Litwie.

Przedstawiając tu działalność fundacyjną Konstantego Iwanowicza Ostrońskiego na polu prawosławia, wypada zacząć od wileńskich fundacji magnata. One to bowiem miały największe znaczenie dla dalszego rozwoju Cerkwi w Wielkim Księstwie Litewskim. Istniejący wówczas oficjalny zakaz wznoszenia nowych świątyń prawosławnych na Litwie był szczególnie przestrzegany w odniesieniu do stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jego złamanie przyniosło daleko idące reperkusje. Jeszcze w czasach Aleksandra Jagiellończyka zastanawiano się czy można uczynić wyjątek i zbudować nową cerkiew w Wilnie dla jego prawosławnej małżonki, wielkiej księżnej Heleny, córki Iwana III. Ostatecznie prawdopodobnie do budowy nowej świątyni prawosławnej w Wilnie nie doszło, a wielka księżna zadowalała się uczestnictwem w nabożeństwach w już istniejących starych cerkwiach, przede wszystkim w soborze Preczystieńskim oraz cerkwi Troickiej. Budowa nowych świątyń prawosławnych w Wilnie była już zasługą Konstantego Iwanowicza Ostrońskiego.

Książ Konstanty opiekował się między innymi najważniejszą prawosławną świątynią w Wilnie — soborem Preczystieńskim, który był oficjalnie siedzibą metropolity kijowskiego. Cerkiew ta miała zostać zbudowana jeszcze w czasach wielkiego księcia Olgierda dla jego drugiej żony, księżnej twerskiej Julianny. W czerwcu 1499 roku hetman zapisał na utrzymanie cerkwi katedralnej z dochodów swej włości Zdzieciół dziesięcinę w wysokości dwóch kop groszy litewskich oraz 15 beczek żyta. Miała być ona wypłacana także po jego śmierci, co uzyskało potwierdzenie syna hetmana — Konstantego Wasyla Ostrońskiego w 1588 roku¹¹. W dniu 19 czerwca 1511 roku hetman uzyskał na sejmie w Brześciu u Zygmunta Starego przywilej, dzięki któremu, mimo istniejącego zakazu, uzyskał zgodę na gruntowną przebudowę wileńskiego soboru Preczystieńskiego. Dzięki Ostrońskiemu na miejscu starej cerkwi powstała wówczas zupełnie nowa murowana świątynia. Jej budowa trwała do 1522 roku¹². Za zgodą króla Zygmunta I wyrażoną w przywileju z grudnia 1514 roku hetman zbudował młyn na rzece Wilii, którego dochody służyły na utrzymanie nowego soboru¹³. W 1521 roku Ostroński uczynił na rzecz cerkwi katedralnej w Wilnie pokaźny zapis w postaci majątków: Szeszoły, Krosty i Świrany. Dochody z tych majątności miały zapewnić utrzymanie przy świątyni czterech księży i dwóch diakonów. W związku z tą

¹¹ *Archieograficzeskij sbornik dokumentow otosiaszczichsia k istorii siewierozapadnoj Rusi*, t. 6, Wilna 1870, s. 2-3; A. Jaruszewicz, dz. cyt., s. 82.

¹² *Pamiatniki russkoj stariny w zapadnych guberniach*, t. 5, Sankt-Pietierburg 1885, s. 90; J. Fijałek, *Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII*, „Ateneum Wileńskie”, R. 2/1924, s. 140-141.

¹³ *Archieograficzeskij sbornik...*, t. 6, s. 17; K. Chodynicki, *Kościół...*, s. 80, p. 3; A. Jaruszewicz, dz. cyt., s. 142.

darowizną metropolita kijowski Józef kazał odprawiać w wileńskich cerkwiach nabożeństwa za dobroczyncę i jego rodzinę¹⁴.

Kolejne wileńskie fundacje hetmana Ostrońskiego wiążą się z wypełnieniem wotum, jakie uczynił on przed bitwą pod Orszą w 1514 roku. W związku z tym wielkim zwycięstwem odniesionym nad wojskami moskiewskimi król Zygmunt Stary wystawił w dniu 30 listopada 1514 roku przywilej, w którym pozwolił Ostrońskiemu wznieść dwie nowe cerkwie w Wilnie: pod wezwaniem świętego Mikołaja oraz świętej Trójcy¹⁵. Cerkiew Troicka zbudowana z cegły stała na miejscu starej drewnianej świątyni i monasteru, które powstały jeszcze w czasach księżnej Julianny, żony Olgierda. Cerkiew pod wezwaniem świętego Mikołaja¹⁶ została zbudowana z kamienia w centralnym miejscu stolicy Litwy, przy wileńskim rynku. Obie te świątynie zachowały się do naszych czasów, choć uległy gruntownym przebudowom w wiekach XVIII-XIX (a cerkiew Troicka przeżyła szczególnie silne zniszczenia w czasach sowieckich). Nie wiemy niestety, jakie kwoty hetman przeznaczył na budowę tych dwóch ważnych prawosławnych świątyni Wilna, ale musiały być to sumy pokaźne.

Znaczenie wileńskich fundacji Konstantego Ostrońskiego polegało nie tylko na budowie kolejnych świątyni dla wyznawców prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim. Poprzez to, że dotyczyły one stolicy Litwy, a w dodatku samego centrum miasta, w istotny sposób przyczyniły się do praktycznej likwidacji zakazu wznoszenia nowych świątyni prawosławnych w Wielkim Księstwie Litewskim na obszarach, gdzie mieszkała ludność katolicka. Król w przywileju dla Ostrońskiego na budowę cerkwi Troickiej i Mikołajewskiej wyraźnie odwoływał się jeszcze do tego zakazu. Stwierdzał w nim, że pozwala zbudować obie świątynie ze względu na zasługi hetmana w służbie państwa, szczególnie zaś za jego czyny w wojnie z Moskwą. Fundacje Ostrońskiego stworzyły jednak precedens i faktycznie od 1514 roku o zakazie wznoszenia cerkwi i monasterów na Litwie nie już nie słyhać.

Doniosłą z punktu widzenia rozwoju architektury cerkiewnej na ziemiach ruskich fundacją Ostrońskiego było powstanie cerkwi zamkowej Bohojawleńskiej w Ostrogu. Jej budowa zakończyła się w 1521 roku. W architekturze tej świątyni widoczne były świetnie elementy zarówno tradycyjnej sztuki ruskiej i bizantyjskiej, jak też wzorce zachodniej architektury gotyku, a nawet pewne pierwiastki renesansowe. Cerkiew Bohojawleńską zbudowano na planie zbliżonym do kwadratu, z cegły i z częściowym użyciem kamie-

¹⁴ *Pamiętniki ruskiej stariny...*, t. 5, s. 30; AS, t. 3, s. 215; *Archieograficzeskij sbornik...*, t. 10, Wilna 1874, s. 29, 153; A. Jaruszewicz, dz. cyt., s. 184-185.

¹⁵ A. Jaruszewicz, dz. cyt., *prilożeniya*, nr 4, s. 234-235; *Sobranije drevnich gramot gorodov Wilny, Kowny i Trok*, cz. II, Wilna 1843, s. 13-15; *Archieograficzeskij sbornik...*, t. 10, s. 3, 26; K. Chodynicki, *Kościół...*, s. 81; J. Fijałek, dz. cyt., s. 142.

¹⁶ W Wilnie istniała w XVI wieku jeszcze druga cerkiew pod wezwaniem świętego Mikołaja (Uspińska).

nia ciosanego. Budulec ten widoczny był na przykład w obramowaniach okien i drzwi. Trójnawowa świątynia posiadała pięć niskich wież zakończonych kopułami, które wyrastały z bryły budowli, a tworzyły według tradycyjnego bizantyjskiego schematu plan krzyża greckiego. Wnętrze cerkwi przypominało wystrojem świątynie bizantyjskie i ruskie. Sklepienia beczkowe oraz ściany pokryte były malowidłami i mozaikami. Strzeliste i wąskie okna powstały zaś pod wpływem zachodniej architektury gotyku. O wpływach gotyku świadczyły również rozety w oknach oraz w portalu głównych drzwi wejściowych¹⁷. W XIX wieku cerkiew popadła w ruinę. Odbudowano ją jednakże bez zbytnej dbałości o zachowanie wcześniejszego wyglądu budowli.

Hetman Ostrogski był przypuszczalnie również fundatorem jeszcze jednej cerkwi w Ostrogu — pod wezwaniem świętej Trójcy.

Około 1520 roku na prośby swoich poddanych ufundował cerkiew ku czci świętego Mikołaja (zapewne drewnianą) w należącym do niego majątku Smolewicze, leżącym w pobliżu Mińska. Zapisał na jej utrzymanie 3 włóki ziemi, ogrody i sianożęci oraz pozwolił duchownym cerkiewnym bezpłatnie korzystać ze smolewickiego młyna¹⁸. Ostrogski opiekował się także troskliwie już istniejącymi monasterami i cerkwiami w swoich dobrach. W 1499 roku darował sławnemu wołyńskiemu klasztorowi w Dermaniu rękopis „Poczeń” z autografem patriarchy Kaliksta, a zapewne także inne rękopiśmienne książki. Kolejne nadania dla tegoż monasteru Ostrogski uczynił około 1520 roku. Podarował wówczas klasztorowi i należącej do niego Troickiej cerkwi między innymi: srebrny kielich mszalny zdobiony drogocennymi kamieniami, srebrny i pozłacany krzyż zawierający cząstki relikwi świętych, bogato zdobione rękopiśmienne Ewangelie, srebrny relikwiarz (panagia), zasłony do carskich wrót, szaty oraz księgi liturgiczne. Oprócz tego czerńcy dermańscy otrzymali też Synodyk w celu wieczystego wspomnienia w liturgii zmarłych przedstawicieli rodu Ostrogskich¹⁹. W marcu 1523 roku hetman obdarzył nowymi nadaniami jeszcze inny monaster leżący niedaleko Ostroga, mianowicie klasztor i cerkiew Troicką w Międzyrzeczu²⁰. Prawdopo-

¹⁷ Na temat architektury cerkwi Bohojawleńskiej zob.: J. Luszczkiewicz, *Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku ostrogskim na Wołyniu*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, R. 1886, t. 3, z. 3, s. 68 i n.; O. Godowaniuk, *Pamiętki budiwielnoi dijalnosti kniaziv Ostrożskich w Ostrozi*, [w:] *Ostrożska Dawnina. Doslidżennia i materialy*, t. 1, Lwów 1995, s. 44-52.

¹⁸ *Archieograficzeskij sbornik...*, t. 1, Wilna 1867, s. 5-8. Tu błędnie rozwiązana data dokumentu. Uściślił ją A. Jaruszewicz (A. Jaruszewicz, dz. cyt., s. 183-184, p. 471).

¹⁹ *Pamiętniki izdannije Wriemmiennoj Kommissijej pri Kijewskom Gienierał-Gubier-natorie*, t. 4, cz. I, s. 89-94; A. Jaruszewicz, dz. cyt., s. 82, 181-182 (Jaruszewicz poprawił podaną błędnie przez wydawców datę dokumentu), P. Batiuszko, *Wołyn. Istoriczeskija sud'by jugo-zapadnago kraja*, Sankt-Pietierburg 1888, s. 63.

²⁰ W. Uljanowski, *Widome i niewidome z biografii ta dijalnostii kniazia K. I. Ostrożskiego*, [w:] *Ostrożska Dawnina*, t. 1, s. 27.

dobnie pierwszą prawosławną fundacją kniazia Ostrogskiego była budowa cerkwi Zmartwychwstania i Mikołaja Cudotwórcy w należącym do niego Dubnie, zapoczątkowana wydaniem przywileju fundacyjnego w lutym 1492 roku²¹.

Tradycyjnym miejscem mecenatu ruskich magnatów nad Cerkwią prawosławną był Kijów z najważniejszym tamtejszym monasterem — Ławrą Pieczerską, gdzie spoczywały zwłoki wielu przedstawicieli ruskich rodów kniaziewskich. Również hetman Ostrogski, którego po śmierci pochowano w cerkwi Uspieńskiej monasteru Pieczerskiego, uczynił bogate nadanie dla tego centrum duchowego ziem ruskich. W dniu 6 marca 1516 roku książę Konstanty, powołując się na ostatnią wolę zmarłej teściowej — kniahini Anastazji Holszańskiej, zapisał wraz z żoną Tatianą Anną i nieletnim synem Ilią na rzecz cerkwi Preczystieńskiej monasteru Pieczerskiego dwór Horodok z przysiółkami Obarów i Łubkowszczyzna oraz sióło Wolnicę we włości Hłuskiej²².

Hetman wspomagał też ziemskimi darowiznami inne cerkwie o dużym znaczeniu dla prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim.

W czerwcu 1519 roku zapisał Borysoglebskiemu soborowi w Nowogródku, przy którym tradycyjnie rezydowali metropolici kijowscy, sióło Honiewiczze kupione wcześniej od Iwana Zołotara, a przylegające do dóbr Bykowicze należących do cerkwi katedralnej. Wcześniej, w listopadzie 1517 roku Ostrogski postarał się u króla Zygmunta Starego o wydanie przywileju, w którym monarcha darował soborowi Borysoglebskiemu pięć służb w majątku Bykowicze i trzy puste ziemie przylegające do tej włości²³. W dniu 2 maja 1511 roku książę Konstanty wraz z żoną Tatianą i synem Ilią zapisał cerkwi Preobrażeńskej w Turowie, będącym od 1508 roku majątkiem Ostrogskiego a zarazem siedzibą władzyki turowsko-pińskiego, sad, pola i sianożęci. W lutym 1513 roku darowizna ta została powiększona o kolejne trzy pola z sianożęciami²⁴. Z kolei 5 marca 1520 roku Ostrogski znów z żoną i synem zapisał soborowi Uspieńskiemu w Turowie, a więc faktycznie na rzecz władcyturowsko-pińskiego, sióła: Olhomle, Symonicze, Radłowicze, kilka jezior oraz dań miodową z włości Smedyńskiej²⁵. Poza tym hetman jeszcze w 1497 roku powiększył fundusz leżącej niedaleko Turowa cerkwi w sióle Storożewicz. Nakazał wówczas wypłacać na potrzeby tej świą-

²¹ Tamże.

²² AZR, t. 2, s. 119-120; T. J. Stecki, *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*, Kraków 1888, s. 7-8.

²³ AZR, t. 2, s. 123-124; *Archieograficzeskij sbornik...*, t. 10, s. 215; A. Jaruszewicz, dz. cyt., s. 147-148.

²⁴ *Archieograficzeskij sbornik...*, t. 4, Wilna 1867, s. 1-2 (w pierwszym z dokumentów rozwiązana źle data roczna, zob.: J. Wolff, *Kniaziewie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 348).

²⁵ AZR, t. 2, s. 128-129.

tyni część zysków z opłat sądowych oraz pozwolił duchownym storozewieckim łowić ryby w okolicznych stawach²⁶.

Konstanty Iwanowicz Ostrogski nie tylko sam ustanawiał fundusze na rzecz monasterów i cerkwi prawosławnych w Wielkim Księstwie Litewskim, ale też wypraszał odpowiednie przywileje u monarchy. Staraniem Ostrogskiego i innego mecenasa prawosławia, pisarza hospodarskiego Bohusza Bohowitynowicza, Zygmunt Stary zatwierdził 29 lipca 1514 roku wcześniejsze nadania Kazimierza Jagiellończyka dla monasteru Pustyńskiego świętego Mikołaja w Kijowie²⁷. W marcu 1523 roku król na prośbę przedstawicieli szlachty kijowskiej i hetmana Ostrogskiego polecił odbudować ihumenowi Michałowi pozostający w ruinie kijowski Miezychorski monaster świętego Zbawiciela oraz przylegające do niego cerkwie świętego Mikołaja oraz św. św. Piotra i Pawła. Król wyznaczył jednocześnie granice dóbr należących do monasteru oraz pozwolił wznowić w klasztornych murach działalność wspólnoty zakonnej.

W tym samym czasie król zezwolił innemu duchownemu, ihumenowi Makaremu na odbudowę monasteru i cerkwi świętego Michała Archanioła w Kijowie i potwierdził temu klasztorowi dawne nadania.

Także ten przywilej został wydany za wstawiennictwem kniazia Konstantego. Oba odnowione monastery pozostawały w hospodarskim podawaniu, co miało zapewnić im należyłą ochronę przed ingerencją w wewnętrzne sprawy klasztorów metropolity kijowskiego, a przede wszystkim ludzi świeckich²⁸.

Najważniejszym przywilejem wydanym przez Zygmunta Starego na rzecz Cerkwi za wstawiennictwem metropolity kijowskiego Józefa Sołtana, władcyków ruskich oraz Konstantego Ostrogskiego i innych panów prawosławnych był dokument podpisany na sejmie w Brześciu w dniu 2 lipca 1511 roku. Rola Ostrogskiego w powstaniu tego aktu musiała być znacząca, gdyż obok metropolity Józefa był on jedyną wymienioną z nazwiska osobą, na prośbę której Zygmunt Stary zdecydował się wydać ów przywilej. Gospodar potwierdzał w nim dotychczasowe prawa Cerkwi prawosławnej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Królestwie Polskim. Król zabraniał świeckim urzędnikom brać pod swoją jurysdykcję duchownych prawosławnych.

W sprawach wiary Zygmunt zastrzegł też pełną jurysdykcję nad świeckimi wyznawcami prawosławia metropolicie i władcykom. Zabraniał czynić jakiegokolwiek szkody w majątku cerkiewnym osobom świeckim i duchownym. Wreszcie zwracał się do rzymskich katolików, by cerkwie i monastery leżące w ich dobrach, a którym przysługiwało prawo podawania metropolity lub władcyków, pozostały w podawaniu tych prawosławnych dostojników. Ten ważny przywilej miał więc przede wszystkim zapewnić niezależność

²⁶ A. Jaruszewicz, dz. cyt., s. 73-74.

²⁷ AZR, t. 2, s. 170.

²⁸ Tamże, s. 151-153.

prawosławnej metropolii kijowskiej od czynników świeckich i dać odpowiednią ochronę prawną majątkowi cerkiewnemu. Stanowił on w znacznym stopniu powtórzenie przywileju Aleksandra Jagiellończyka wydanego w 1499 roku, zapewne także na prośbę Ostrońskiego²⁹.

Zygmunt Stary zatwierdzał na prośbę Konstantego Ostrońskiego także przywileje poszczególnym władcytom prawosławnym. Tak na przykład 9 lutego 1522 roku gospodar na prośbę władzyki turowsko-pińskiego Jony oraz za wstawiennictwem hetmana Ostrońskiego potwierdził dawny przywilej Aleksandra, zabraniający świeckim bez uzgodnienia i błogosławieństwa władzyki turowsko-pińskiego zakładać nowe cerkwie i monastery w dobrach leżących na terenie diecezji. To samo miało dotyczyć obsady istniejących już parafii³⁰. Znow więc przywilej ten stanowił przejaw walki o ograniczenie roli czynnika świeckiego w Cerkwi na Litwie. Ostroński niejednokrotnie ułatwiał dostęp do króla nie tylko władcykom, ale także innym duchownym prawosławnym, w ten sposób przyczyniając się do wydania kolejnych przywilejów monarszych na rzecz prawosławia, bądź zażegnując konflikty duchownych ze świeckimi i zatargi wewnątrz samej Cerkwi. Niezmiennie przy tym opowiadał się za zachowaniem niezależności Kościoła prawosławnego wobec świeckich³¹. Nie dotyczyło to wszak w praktyce roli w Cerkwi Ostrońskiego, którego pozycja w prawosławiu w Wielkim Księstwie Litewskim pozostawała ogromna.

Książ Konstanty interweniował u hospodara nie tylko w sprawach prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim. Starał się też swą opieką otaczać Cerkiew w Polsce. Wiadomo, że hetman najwyższy litewski interesował się szczególnie sytuacją prawosławnych we Lwowie. W mieście tym występowały ostre napięcia o charakterze wyznaniowym, gdyż katolickie władze miejskie starały się ograniczyć ekonomiczną konkurencję ze strony mieszczaństwa ruskiego. Ograniczenia, które dotyczyły Rusinów, dotyczyły także kwestii wyznaniowych. W czerwcu 1521 roku na interwencję kniazia Konstantego, do którego zanosili skargi ruscy obywatele Lwowa, Zygmunt I zezwolił księżom prawosławnym na odprowadzanie zmarłych oraz odwiedzanie chorych z Najświętszym Sakramentem na terenie całego miasta, lecz bez zapalania świec i bicia w cerkiewne dzwony. Na ulicy Ruskiej nawet te ograniczenia nie miały obowiązywać³². Na prośbę Ostrońskiego i prezbitera Afanasija 30 września 1524 roku król zatwierdził przywilej dany cerkwi Michajłowskiej we Lwowie jeszcze przez Kazimierza Jagiellończyka, a zwal-

²⁹ *Lietuvos Metrika*, ks. 8 (1499-1514), Vilnius 1995, s. 447-448; AZR, t. 2, s. 81-82; A. Jaruszewicz, dz. cyt., s. 119.

³⁰ AZR, t. 2, s. 134-135; A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, Warszawa 1937, s. 28-29.

³¹ Zob. np.: AZR, t. 2, s. 57-58.

³² A. Łapiński, dz. cyt., s. 125.

niający duchownych z tej świątyni od wszelkich danin i podatków na rzecz miasta. Także staraniem kniazia Konstantego Zygmunt Stary zwolnił w październiku 1524 roku czerńców z lwowskiego monasteru Onufryjowskiego z zapłaty zaległej dzierżawczej opłaty za sad, jaką byli oni obowiązani przekazać staroście lwowskiemu. Wcześniej zresztą, w lipcu 1522 roku, król znow na prośbę hetmana Ostrońskiego zmniejszył czerńcom z tego monasteru wysokość opłat arendarskich za dzierżawiony sad z 24 do 20 groszy polskich³³.

Pozycja Ostrońskiego w metropolii kijowskiej wzrastała wraz ze wzrostem jego roli w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego, a przede wszystkim w związku z coraz większymi wpływami hetmana w gronie najbliższych współpracowników Zygmunta Starego. Stąd większa część konkretnych śladów działalności kniazia Konstantego na polu prawosławia przypada na czasy po jego powrocie z niewoli moskiewskiej. W grudniu 1507 roku, a więc już kilka miesięcy po ucieczce Ostrońskiego z Moskwy i jego przybyciu do Wilna we wrześniu 1507 roku, Zygmunt I docenił rolę, jaką kniaz Konstanty odgrywał wśród wyznawców prawosławia na Litwie i obdarzył go dożywotnim nadaniem monasteru Mikołajewskiego w Żydycynie pod Łuckiem — jednego z najważniejszych klasztorów prawosławnych na Wołyniu. Król zezwolił Ostrońskiemu korzystać z dochodów monasteru, nakazując jednocześnie dbać o potrzeby materialne zakonników. Hetman miał też sam dokonywać wyboru ihumena żydyczyńskiego³⁴. Na mocy tego przywileju Ostroński wystąpił z projektem reformy ustroju klasztornego oraz wyboru przełożonego w monasterze żydyczyńskim. Projekt ten 22 lipca 1511 roku uzyskał akceptację króla Zygmunta Starego. O najważniejszych kwestiach życia w monasterze miał decydować odtąd Ostroński. Wybierać ihumena mieli jednak wspólnie kniazowie i szlachta wołyńska oraz czerńcy z żydyczyńskiego klasztoru. Nowego przełożonego monasteru musiał też zatwierdzić hospodar, który zastrzegł sobie prawo nadawania jemu klasztornych dóbr. Monaster żydyczyński pozostawał przecież w podaniu monarchy i tylko dożywotnio znajdował się w ręku Ostrońskiego. Nowo wybrany ihumen zobowiązany był przekazać do skarbu hospodarskiego 60 złotych. Przywilej ten miał obowiązywać także po śmierci hetmana Ostrońskiego³⁵. Nowe prawo osłabiało w praktyce rolę monarchy przy powoływaniu nowego ihumena, wzmacniało zaś pozycję kniazia Konstantego.

O wyjątkowej roli Konstantego Iwanowicza Ostrońskiego w Cerkwi prawosławnej na Litwie świadczy może najbardziej przywilej królewski z 26

³³ *Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis*, t. 1, wyd. W. Milkowicz, Leopoli 1895, s. 4-7; *Katałoh pergamentnich dokumentiw Centralnoho Derżawnoho Istorycznoho Archiwu URSR u Lwowi 1233-1799*, Kiiw 1972, nr 380, 382, 482, s. 188, 192, 236; A. Jaruszewicz, dz. cyt., s. 189.

³⁴ *Lietuvos Metrika*, ks. 8, nr 288, s. 239; AZR, t. 2, s. 31-32.

³⁵ A. Jaruszewicz, dz. cyt., *priloženija*, nr 3, s. 233.

września 1521 roku. Został on wydany na prośbę metropolity kijowskiego Józefa Sołtana (ciężko chorego i spodziewającego się rychłej śmierci) oraz Konstantego Ostrońskiego w związku z częstymi faktami zawłaszczenia dóbr metropolii lub ich rabunku przez ludzi świeckich (w tym urzędników królewskich) w czasie wakatu na tronie metropolitalnym. Na mocy tego przywileju książę Konstanty miał zostać opiekunem majątku metropolii po śmierci Józefa Sołtana (1507-1521) i zarządzać nim wedle testamentu metropolity do czasu wyboru nowego zwierzchnika metropolii kijowskiej³⁶. Hetman Ostroński jako człowiek pobożny i mecenas prawosławia, a przede wszystkim wpływowy na królewskim dworze magnat, doskonale nadawał się do pełnienia roli opiekuna majątku metropolii. Musiał się zresztą z tej roli dobrze wywiązać, skoro w źródłach nie zachowały się żadne ślady skarg na niego ze strony nowego metropolity. Poza tym książę Konstanty miał również zostać opiekunem majątku cerkiewnego po śmierci następnego metropolity kijowskiego Józefa III (1522-1534), na wyraźną prośbę tego duchownego zwierzchnika prawosławia w Polsce i na Litwie. Zygmunt Stary zatwierdził przywilej w tej sprawie 12 grudnia 1528 roku, jednakże tym razem Ostroński funkcji opiekuna już nie wypełnił, gdyż zmarł wcześniej niż metropolita³⁷.

Pozycja Ostrońskiego w Cerkwi prawosławnej na Litwie dawała mu w praktyce konkretny wpływ na nominacje królewskie na wyższe prawosławne godności duchowne. Będąc hojnym mecenasem prawosławia, hetman chciał jednocześnie posiadać wpływ na funkcjonowanie Cerkwi w Wielkim Księstwie Litewskim. Nie dysponujemy niestety świadectwami źródłowymi, które ukazałyby nam, w jaki sposób powołano do pełnienia duchownych godności kolejnych metropolitów kijowskich w końcu XV i w pierwszych dziesiątkach lat XVI wieku. W związku z tym nie możemy określić precyzyjnie roli Ostrońskiego w tych nominacjach. Jest jednak niemal rzeczą pewną, że nominacja przez Zygmunta Starego w 1522 roku na metropolię kijowską Józefa III odbyła się po konsultacji z Ostrońskim. Aleksander Łapiński przypuszcza także, zapewne nie bez racji, że również poprzedni metropolita Józef II Sołtan został wyznaczony na metropolię (w końcu 1507 bądź na początku 1508 roku) za przyczyną Konstantego Ostrońskiego oraz na prośby wielkiej księżny Heleny, żony Aleksandra Jagiellończyka³⁸.

Ostroński posiadał też bez wątpienia wpływ na obsadę władcy turowsko-pińskiego. Król musiał się liczyć z jego opinią przy nominacjach na tę duchowną godność. Książę Konstanty dążył prawdopodobnie także do przekazania mu przez hospodara bezpośredniego prawa podawania biskupów

³⁶ *Lietuvos Metrika*, ks. 10 (1440-1523), Vilnius 1997, nr 94, s. 94-95.

³⁷ Z. Wojtkowiak, *Ostroński Konstanty*, [w] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 488. Konstanty Ostroński zmarł w sierpniu 1530 roku, a metropolita Józef III zakończył życie w 1534 roku.

³⁸ A. Łapiński, dz. cyt., s. 37.

turowsko-pińskich, w związku z tym, że główna siedziba władzy (Turów) znajdowała się od 1508 roku w ręku Ostrogskich. Zygmunt Stary jednak nie zrezygnował z przysługującego mu jako litewskiemu monarsze prawa podawania tej duchownej godności. Pozbycie się przez hospodara tej prerogatywy stanowiłoby zresztą ewenement, gdyż prawo podawania wszystkich godności biskupich, zarówno prawosławnych, jak i katolickich (tak w Polsce, jak i na Litwie) leżało przecież w ręku monarchy. Po śmierci hetmana Zygmunt Stary wyraźnie zakazał w 1538 roku wdowie po Ostrogskim, kniaźni Aleksandrze, wtrącać się w sprawy dochodów władctwa turowsko-pińskiego³⁹. Król Zygmunt I liczył się również ze zdaniem kniazia Konstantego przy obsadzie co najmniej dwóch innych jeszcze władctw prawosławnych: włodzimiersko-brzeskiego i łucko-ostrogskiego. Były to diecezje, które swym zasięgiem obejmowały także posiadłości Ostrogskiego. Ósmego września 1526 roku hospodar na prośbę hetmana Ostrogskiego oraz kasztelana trockiego Jurija Radziwiłła dał władcy włodzimiersko-brzeskiemu Pafnucemu ekspektatywę na władctwo łucko-ostrogskie po śmierci władcy Cyryła. Rzeczywiście po śmierci Cyryła władctwo to objął Pafnucy, a po nim w kwietniu 1528 roku — znów zapewne na prośbę Ostrogskiego, który był świadkiem na przywileju nominacyjnym — biskupstwo łucko-ostrogskie otrzymał władca turowsko-piński Makary⁴⁰.

Kniaź Konstanty wpływał również na nominacje królewskie dotyczące wyższych godności w monasterach prawosławnych. Była tu już mowa o monasterze żydyczyńskim. W marcu 1524 roku na prośbę Ostrogskiego i metropolity Józefa Sołtana archimandryta klasztoru w Ławryszowie Aleksy otrzymał przywilej na archimandrię monasteru Troickiego w Wilnie po śmierci złożonego ciężką chorobą archimandryty Tichona⁴¹. Z tej jednej z najważniejszych godności klasztornych w Cerkwi prawosławnej w Wielkim Księstwie Litewskim często przechodziło się już na urząd któregoś z władcyków.

Ostrogski interweniował również u Zygmunta Starego w sprawie obsady archimandrii Pieczerskiej. O obsadzie godności przełożonego monasteru Pieczerskiego decydował początkowo hospodar. Na mocy przywileju Zygmunta Starego z 4 lipca 1522 roku, na którym podpisał się jako świadek także Konstanty Ostrogski, archimandrytę klasztoru Pieczerskiego w Kijowie wybierali kniaziowie i szlachta ziemi kijowskiej wraz z zakonnikami tego monasteru. Wybrany kandydat był następnie zatwierdzany przez hospodara⁴². Sposób wyboru przełożonego Ławry Kijowskiej był więc podobny do reformy, jaką wprowadził hetman Ostrogski w monasterze w Żydyczynie. Mimo tego przywileju król nie zawsze liczył się z ustalonymi tam zasadami

³⁹ Tamże, s. 46.

⁴⁰ AZR, t. 2, nr 146, 151, s. 178, 187.

⁴¹ Tamże, s. 154-155.

⁴² Tamże, s. 140-142.

wyboru archimandryty. W kwietniu 1524 roku odwołał nagle dotychczasowego przełożonego Ławry Ignacego i powierzył archimandrię Pieczerską Antoniemu. W czerwcu następnego roku na skutek interwencji Konstantego Ostrogskiego oraz na prośby czerńców z monasteru Pieczerskiego Zygmunt Stary pozbawił archimandrii Antoniego, który zaniedbywać miał sprawy życia zakonnego w Ławrze i nie stosował się do wewnętrznego regulaminu klasztoru. Król dał Antoniemu przełożenie monasteru w Owruczu do czasu zbadania przedstawionych mu zarzutów, a archimandrię Pieczerską ponownie powierzył Ignacemu. Ostatecznie jednak w marcu 1526 roku Zygmunt I oddał ponownie archimandrię Pieczerską Antoniemu, co potwierdził jeszcze przywilejem wydanym w lipcu 1528 roku na prośby Olbrachta Gasztołda i wojewody kijowskiego Andrzeja Niemirowicza⁴³. Król nie zawsze więc spełniał prośby Konstantego Ostrogskiego w sprawach nominacji na wyższe godności prawosławne. Niekiedy o awansach na te duchowne stanowiska decydowały względy polityczne, w tym także rywalizacja między stronnictwem Ostrogskiego a zwolennikami jego głównego przeciwnika, wojewody wileńskiego Olbrachta Gasztołda.

Przedstawiając działalność Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia nie sposób pominąć tu świadectw opisujących jego osobistą pobożność. Współcześni kniaziowi Konstantemu podkreślali jego przywiązanie do prawosławia i widoczną w codziennym życiu pobożność. Niewątpliwie obiektywny z naszego punktu widzenia legat papieski Pison pisał o Ostrogskim, że „jest cnotliwy jak Numa, a mężny jak Romulus”. Wysłannik papieża stwierdzał także z nieukrywanym żalem, że przywiązanie Ostrogskiego do prawosławia jest tak duże, iż nie ma co liczyć na jego konwersję na katolicyzm. Gdyby udało się jednak namówić jego do zmiany wyznania, wówczas pociągnąłby za sobą wielkie rzesze Rusinów, tak wielkim autorytetem i szacunkiem cieszy się wśród współwyznawców⁴⁴. Po śmierci Ostrogskiego tak scharakteryzował zaś jego postać lekarz królowej Bony Giovanni Valentino: „Zakończył życie 10 sierpnia [1530 roku] powszechnie opłakiwany we wszystkich państwach tego króla. Był to mąż tak cnotliwy, mężny i fortunny, iż zasłużył sobie na to, by nazwać go ojcem króla, a Jego Królewska Mość [Zygmunt Stary] szanował go ponad wszystkich. Zwycięzca w 64 znanych bitwach, sześć razy poniósł porażki, przez trzy lata był więźniem zakutym w kajdany w Moskwie i tak pobożnym, że jego Rusini uważali go za świętego...”⁴⁵. Nie przypadkowo też zapewne obie

⁴³ *Akty otmosiaszczijesia k istorii jużnoj i zapadnoj Rossii sobrannyje i izdannyye Archieograficzeskogo Kommissijęju*, t. 1, Sankt-Pietierburg 1863, s. 68-69; AZR, t. 2, s. 155, 161-162, 189; K. Chodynicki, *Kościół...*, s. 139.

⁴⁴ K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. VII, Lipsk 1841, s. 182.

⁴⁵ W. Pociecha, *Królowa Bona (1494-1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. 3, Poznań 1958, s. 94.

żony Konstantego Iwanowicza Ostrońskiego wywodziły się z rodów zasłużonych dla prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim. Pierwsza jego żona (od 1509 roku) — Tatiana Anna, była córką kniazia Semena Juriewicza Holszańskiego. Podobnie jak mąż, została ona pochowana w monasterze Pieczerskim. Druga żona Ostrońskiego (ślub odbył się zapewne w końcu 1522 roku) — Aleksandra, była córką kniazia słuckiego Semena Michajłowicza Olelkowicza.

Przywiązanie do prawosławia nie przeszkadzało Ostrońskiemu żyć w zgodzie z ludźmi innych wyznań i religii. Warto tu wspomnieć, że hetman na dużą skalę osadzał w swoich dobrach (głównie w Ostrogu i w Połonnem) wziętych do niewoli Tatarów, kierując się oczywiście względami czysto praktycznymi. Tatarzy stanowili istotną część prywatnych sił zbrojnych Ostrońskich, nie tylko w czasie życia hetmana. Mieli oni zapewnioną pełną możliwość wyznawania swej muzułmańskiej wiary, także w zbudowanych za zgodą Ostrońskiego meczetach. Taka postawa kniazia Konstantego nie była przecież czymś nadzwyczajnym w ówczesnej Litwie. Pozytywny był również stosunek kniazia Konstantego do katolików. W ogóle można stwierdzić, że kontakty pomiędzy rzymskimi katolikami a prawosławnymi układały się w tym czasie zazwyczaj bardzo dobrze, chyba że w grę wchodziły interesy ekonomiczne (co widoczne było szczególnie w niektórych miastach). Warto tu zacytować królewskiego sekretarza Decjusza, który uważał, podobnie jak wielu mu współczesnych mieszkańców Polski i Litwy, że niewiele różni prawosławnych i katolików: „O Rusinach nie będę mówił, gdyż niewiele różnią się od nas wiarą i choć mają zupełnie inne obrządki, jednak należy ich tolerować, ponieważ w samych dogmatach wiary zgadzają się z nami niemal zupełnie”⁴⁶.

Mimo istniejących jeszcze w litewskim prawodawstwie w czasie panowania Zygmunta Starego zakazów dotyczących prawosławia, Cerkiew w Wielkim Księstwie Litewskim posiadała dobre możliwości rozwoju. Największa była w tym oczywiście zasługa samego króla, ale nie mała także takich jednostek, jak Konstanty Ostroński. Działalność hetmana na polu prawosławia była nie mniej ważna od jego dokonań wojennych. Nie będzie przesadą jeśli stwierdzimy, że obok metropolity Józefa II Sołtana i wielkiej księżnej Heleny książ Konstanty zasłużył się najbardziej dla rozwoju prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszych dziesięcioleciach XVI wieku. Świadczy o tym choćby liczba nadań Ostrońskiego na rzecz Kościoła prawosławnego. Jak obliczył Aleksander Jaruszewicz (na podstawie dostępnych mu źródeł), udział hetmana we wszystkich fundacjach prawosławnych w tym czasie wyniósł około 20%⁴⁷. Nie mniejszą wagę dla rozwoju Cerkwi miało popieranie przez kniazia Konstantego interesów pra-

⁴⁶ Decjusz, s. 123.

⁴⁷ A. Jaruszewicz, dz. cyt., s. 221.

wosławia na królewskim dworze. W czasie panowania Zygmunta Starego praktycznie przestał obowiązywać na Litwie, dzięki precedensowym przywilejom wydanym dla Ostrońskiego przez króla, zakaz wznoszenia nowych cerkwi i monasterów na terenach, gdzie mieszkała ludność katolicka. Awanse Ostrońskiego na najwyższe urzędy w państwie litewskim osłabiły też w praktyce zakaz sprawowania kilku najważniejszych godności na Litwie przez wyznawców prawosławia. Książ Konstanty odegrał więc doniosłą rolę w procesie, który doprowadził ostatecznie w 1563 roku do pełnego, prawnego równouprawnienia wyznawców prawosławia i katolików na Litwie.

Змест

Канстанцін Іванавіч Астрожскі быў самым выдатным прадстаўніком роду, заснавальнікам многіх цэркваў на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага, славу тым палкаводцам, які карыстаўся даверам каралёў Аляксандра Ягелончыка і Жыгімонта I Старога. Будучы праваслаўным, займаў пасады кашталяна віленскага, ваяводы троцкага і гетмана найвышэйшага ВКЛ. Карэнным чынам пасадзейнічаў адмене ў літоўскім заканадаўстве абмежаванняў у правах праваслаўных, якія існавалі з часу Гардзельскай уніі 1413 г. Дзякуючы ягонаму заступніцтву і аўтарытэту многія праваслаўныя магнаты атрымалі назначэнні на самыя высокія дзяржаўныя пасты. За перамогу ў Аршанскай бітве атрымаў дазвол на пабудову новых цэркваў у Вільні, парушаючы такім чынам чарговую забарону ў адносінах да праваслаўя, уведзеную яшчэ пры панаванні Ягайлы.